

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2007-2008

AYDINLANMA, ETİK VE AHLAK

Mete Tunçay

Felsefe dediğimiz zaman farklı birkaç alan düşünüyorum. Bunlardan biri ve bence en temel olanı “ontoloji”, yani varlık kuramıdır: Asıl var olan nedir? Düşünce mi, madde mi? Bu soruya verdikleri cevaba göre filozoflar idealist ve materyalist olarak sınıflandırılır. Her ne kadar pür idealist ve pür materyalist pozisyonlar yok ise de ikinci kategoride hemen akla Marksist materyalizm gelir. Marksist materyalizmin ideal düşünce âlemini tümüyle reddettiği değil, daha ziyade bu düşünceyi materyalist temelin belirlediğini söylemek mümkündür. İdealist felsefeciler de maddi dünyayı büsbütün inkâr eden bir aşırılıkta değildir.

Felsefenin bir başka alanı “epistemoloji”, yani bilgi kuramı da bilginin nasıl mümkün olduğu üzerine yoğunlaşır: Bilgiyi akıl yoluyla mı üretiyoruz, yoksa gözlem ve deney yoluyla mı? Geleneksel olarak daha çok Kıta Avrupa’sında, özellikle 17. yüzyıl düşünürlerinden Descartes ve rasyonalist düşüncedeki diğerleri doğruluğu kendiliğinden belli, açık seçik, doğuştan fikirlerden hareketle bilginin kurulduğunu söyler. Buna karşılık daha çok İngiltere’de konumlanmış felsefecilerin gözlem ve deneye ağırlık veren düşünce biçimi de “ampirizm” olarak adlandırılmıştır.

Felsefenin bu iki temel alanı dışında bir de “yaşam felsefesi” denen olgu vardır ki konuşmamız bu konuya yoğunlaşacaktır. İyi hayat, iyi yaşam, doğru ve ahlaklı yaşamak ne demektir? Bu değerlere dayanan “yaşam felsefesi” alanında insanlar verdikleri farklı cevaplarla ayrılırlar.

Aydınlanmada, daha önceki felsefe alanlarından epistemoloji konusunda ampiristlerin ağır bastığı söylenebilir, ancak bu, bütün aydınlanmacıların ampirist olduğu anlamına gelmez; rasyonalizmi savunan Aydınlanma filozofları da vardır. Aydınlanma çağında materyalizmin hâkim görüş olduğu düşünülebilir; ancak idealistler de mevcuttur. İdealist felsefenin savunucuları İrlandalı piskopos George Berkeley, İskoçyalı rahip Thomas Reid gibi isimlerdir.

Bu noktada “etik” ve “moral”den de söz etmek gerekir. Genellikle bu ikisinin birbirinin yerine kullanılabileceği düşünülür. “Etik” Yunanca’dan, “moral” Latince’den gelir, ancak uygulamada aralarında bazı farklar vardır.

Bilimler *physical Sciences*, *moral Sciences* olarak ayrılır. *Moral science* yahut *moral philosophy* ahlâk felsefesinden ibaret olmayıp sonradan bütün beşeri ve sosyal bilimleri kapsamıştır. İskoçya Aydınlanmasının önde gelen düşünürlerinden Adam Smith üniversitede *moral philosophy* profesörüydü, çünkü o zaman “ekonomi” diye bir bilim dalı yoktu. Moral, maneviyat anlamına da gelir ve bireysel ahlâktan biraz ayrılır, ancak *morality* dediğinizde “ahlâkîlik”ten söz edersiniz.

Bana öyle geliyor ki, eğer etik ile morali *interchangeable* (birbirlerinin yerine kullanılabilir) saymazsanız -ki pek çok insan öyle sayıyor- etik daha görevsel, daha içsel, dolayısıyla daha evrensel bir kalıptır, moral ise daha toplumsal, daha genel, daha dışsal ve davranışsaldır. Örneğin bazı eylemlerin morale aykırı olduğu halde pekâlâ etik olabileceğini savunmak mümkündür. Bu anlamda bu ikisinin özdeş terimler olmadığı, bir insanın kendi iç tutarlılık anlamında etik anlamda bir şey yapabileceği, ama toplumun kuralları açısından onun *morality*’ye uygun bulunmadığı düşünülebilir.

Aydınlanma felsefecileri arasında, Locke dışında, doğrudan doğruya siyasal düşünceler üzerine bir şeyler söylemiş olanlar azdır. İskoç Aydınlanmasının ünlü düşünürü David Hume, benim en çok takdir ettiğim, değer verdiğim, gelmiş geçmiş en zeki insanlardan biri, belki de birincisidir. Ahlâk konusunda bu düşünürden bir örnek vermek istiyorum. Hume’un iki denemesinden *The Natural History of Religion* (Dinin Doğal Tarihi), 1757’de yaklaşık 46 yaşındayken yayımladığı bir kitaptır. *Dialogues on Natural Religion*’u (Doğal Din Üzerine Söyleşiler) ise yayımlamaya cesaret edememiş ve eser ölümünden sonra yayımlanmıştır. Yakın arkadaşı Adam Smith de eseri yayımlamayı göze alamamıştır.

(Ben Hume'un iki denemesini *Din Üstüne* adlı bir kitapta birleştirerek Türkçe'ye çevirdim ve Kültür Bakanlığı'na verdim. Kitap 1979'da yayımlandı, ancak daha sonra bir ihtar gelmiş olacak ki toplatıldı. Bu metinlerin kendi başlarına anlaşılmasının zorluğunu düşünerek önlerine konmuş iki giriş yazısını da tercüme edip Kaynak Yayınları'ndan yayımladım, en son olarak da İmge Yayınevi'nden "Din Üstüne" başlığı altında diyalog ve doğal tarih, girişlerle birlikte yayımlandı.)

Bu konu üzerinde duruyorum, çünkü Aydınlanmadan önce inanç çağında, skolastik dönemde ahlâkî kabul edilen kavram dindir. Aydınlanmadan itibaren yavaş yavaş dinin otoritesinin yerini aklın sorgulayıcılığı almaya başlar, belki günümüzdeki sekülerizm de bu mücadelenin bir sonucudur. Eğer bir dine inanırsanız mesele yoktur; zira iyi ahlâk, dinin gösterdiği şekilde hareket etmek, dinin buyruklarına uymaktır. Akıl çağından itibaren, Aydınlanma çağının zirvesine gelirken "Dinler insanlığın çocukluk çağlarında uydurduğu masallardır" gibi bir düşünce çıkmış, fakat yine de evrenin bir yaratıcısı olması gerektiğine inanılmıştır; bu düşünceye de "yaradancılık" diyoruz. Yaradancılık (*deism*), Tanrı'nın varolduğundan, ama insanların sevabıyla günahıyla uğraşmadığından, dolayısıyla etik ya da *morality'nin* kendi başlarına değerlendirilmesi gereken toplumsal olgular olduğundan söz eder. Hıristiyanlık ve diğer tek Tanrılı dinler ise, dindar bir insanın dinin buyruklarına uyarak yaşaması halinde, ahrete de inandığı için öbür tarafta bunun mükâfatını göreceğini ve cennete gideceğini, bu dünyada dinin buyruklarına aykırı yaşadığında da öbür dünyada bunun cezasını görüp cehenneme gideceğini söyler.

Yakın zamanda III. Haçlı seferinden bir anı okudum: Haçlı askerleri yaşlı bir kadınla karşılaşır. Kadının bir elinde, bir kabın içinde alev alev ateş yanmaktadır, diğer elinde de su vardır. "Nereye gidiyorsun?" diye sorarlar, kadın "Bu ateşle cenneti yakmak istiyorum, bu suyla da cehennemini söndürmek istiyorum. İnsanlar cennetle cehennem için doğru yaşamaya çalışmasınlar" der. Dinin ödülü veya ceza korkusu olmadan ahlâklı olmak söz konusudur burada. Deistler için bu mesele kendiliğinden ortadan kalkmış, farklı bir durum Aydınlanmada bile bir hayli gündemde kalmıştır. Tanrı'ya inanmamak ateistliktir. Agnostiklikle ateistlik arasında da fark vardır: Agnostik, Tanrı'nın varlığı gibi bir sorunun cevabının bilinemeyeceğini söyler. Ben de Müslümanlarla beraberken agnostik olduğumu söylediğimde, bunun Tanrıtanımazlıktan daha iyi, daha yumuşak bir durum olduğunu düşünüyorlar; ben ise "Ben agnostik olarak sizin de bilme iddianızı reddediyorum; ben sadece bilmiyorum demiyorum, bilinemez diyorum" diye şiddetle itiraz ediyorum. Ateist olmak Tanrı'nın olmadığını kanıtlama yükümlülüğünü de üstlenmektir ki, bir şeyin varolmadığını kanıtlamak, varolduğunu kanıtlamaktan daha zordur.

David Hume'un da yaşadığı 18. yüzyıl öncesinde, özellikle akıl çağının sonlarında müthiş bir devrim olmuştur. Bu devrimde Isaac Newton'un bilim konusunda yarattığı doğal felsefenin matematik incelemesi kitabı *Natural Philosophy* 1687'de yayımlanmıştır. *Natural* (doğal) kelimesi Hume'da da geçer: *Dialogues on Natural Religion*. Tanrı'ya dayanan dinleri Hume özellikle tartışmak istememekte, doğal dinler üzerinde durmayı uygun görmekte, çünkü dinin çoktanrıçılıktan başlayarak bir evrim geçirdiğini düşünmektedir. *Doğal Dinin Tarihi* bazı bakımlardan eskimiş sayılabilir, çünkü Hume'dan bu yana özellikle antropolojide ve eski tarihte birçok gelişme olmuştur. Bizim kültür bakanlarımızın anlayışının tersine, özellikle Avrupa'da, Amerika'da hâlâ saygı gösterilen ve birçok ilâhiyat fakültesinde söyleşilerle birlikte yayınları arasında tekrar tekrar basılan metinlerdir bunlar. Hume'un kendisinin bir kuşkucu olduğuna da şüphe yoktur; din konusuna gelince, yaradancıdır. Dinleri makul kılacak bir yaradan gücün olması gerektiği görüşünü kabul etmediği de anlaşılır. Size özellikle tavsiye edeceğim *Doğal Din Üstüne Söyleşiler'* de Roma döneminde üç rahip arasında geçen bir konuşma söz konusudur; genç bir erkek bu üç felsefeci arasındaki konuşmalara tanıklık etmiştir ve bir arkadaşına mektup yazarak bu söyleşiyi aktarmaktadır. Bu üç kişiden biri olan Demea safdil bir karakterdir; Cleanthes, Hıristiyan teorisini savunur; Philo ise kuşkucu bir tiptir. Hume o kadar ustalıklı bir tartışma götürür ki, sonuçta Hıristiyan teorisini savunan karakter galip gelir, ama eseri okuyan herkes Philo'nun, yani kuşkucunun tartışmanın gerçek galibi olduğunu anlar.

Hume *Dinin Doğal Tarihi'*nde dinlerin kanununun insanların akla aykırı umut ve korkuları olduğunu söyler; ahrette ceza görmeyi bir akılcılık olarak düşünür. Voltaire'in pozisyonu Hume'dan bir hayli farklıdır; Katolik kilisesinin amansız bir eleştirmeni, ironik ifadelerle Katolik kilisesine saldıran bir kişi olmasına rağmen, yaradancılığı gayet açıktır, Tanrı'nın varlığından hiçbir zaman şüphe etmez. Bu arada, ben bir kitabımda Atatürk'ün kendisinin de yaradancı pozisyonunda olduğu yorumunu yaptım; zira muhtemelen Fethi Okyar'ntesiriyle dinlere, özellikle İslamiyete karşıdır.

Hume üzerine söylemek istediklerim bitmemiş olmakla birlikte, sözü etiğin devamı olan siyaset felsefesine getirmek istiyorum. Hatırlarsanız, Aristoteles'in *Politika'sı* *Nikomakhos'a Ahlâk*'ın devamı olarak notlarda yer alır. Gerçekten, iyi bir yaşam sadece ahlâk sorunu değil,

aynı zamanda bir rejim sorunudur. Aydınlanmanın filozofları arasında Isaac Newton'ın filozof saymaya lüzum görmediği, ama siyaset felsefesi açısından Aydınlanmaya damgasını vuran Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau gibi düşünürler mevcuttur.

Aydınlanmadan siyasal ilke olarak iki kavram çıkmıştır: liberalizm ve nasyonalizm. Akıl çağında sayılan ünlü düşünür Hobbes'ta bir toplum sözleşmesi fikri vardır. Burada toplumda siyasî bir boyun eğme düşünülme, iktidarın neye karar verdiği, bizim neden iktidara itaat ettiğimiz sorgulanır. Dinî, ilâhî bir gerekçelendirme olduğunda ise, "Tanrı böyle buyurdu; kralın -ya da sultanın- arkasında Allah'ın iradesi var; dolayısıyla biz dinî gereklilik olarak itaat ediyoruz" fikri vardır. Siyasi otoritenin, siyasi iktidarın neye dayandığı sorusunun cevabı reformasyondan, Batı'da Katolik kilisesinin kırılmasından itibaren tartışılmaya, başka bir dayanak aranmaya başlanmış ve iktidarın insanların iradesine dayandığından söz edilmiştir.

Hobbes'a göre başlangıçta hiçbir hukuk kuralı yoktur ve tabiatta herkes istediği gibi hareket etmekte, birbirinin malına mülküne, karısına çocuğuna el koyabilmektedir. Orada her bireyin diğer bireyle savaşı vardır (*bellum omnia contra omnes*). Bu durumdan, güvensizlikten, korkudan insanlar bıkmış olmalı ki sonunda bütün haklarını kendilerinin dışındaki birine, bir egemene vererek onun koyduğu kurallar altında yaşamaya razı olmuşlardır. Bu, mutlakliyetin teorisidir. Toplum sözleşmesinden mutlaka liberal bir sonuç çıkması gerekmez. Egemen istediğini yapabilir; buna karşılık bireyin, ölümle cezalandırılması durumunda idam sehvasına giderken kendi canına kurtarmak çabası içinde direnmek dışında karşı koyma hakkı yoktur; ölüm söz konusu olmadıkça birey sonuna kadar itaat etmeye mecburdur.

Bu fikir daha sonra liberalleştirilmiştir. Örneğin Locke'ta insanların kuralsız yaşarlarken bir araya gelip bir toplum düzeni kurduklarından söz edilir; *state of nature*'dan *state of society*'ye geçtikten sonra siyasal bir anlaşmayla başlarına bir egemen seçmişlerdir. Hobbes'un düşündüğü toplum sözleşmesi durumunda, eğer bireyler kendiliklerinden egemene karşı çıkarsa toplum çözülür ve insanlar yeniden vahşi tabiat durumuna dönerler. Locke'un kurduğu şemada eğer siyasi iktidar kendi konumunu istismar ederse, keyfî iktidar kullanırsa tebaanın ayaklanma hakkı vardır. Ayaklanma halinde, tabiat haline dönülmez.

Aydınlanma düşünceleri daha çok Fransa ve İngiltere'ye dayanmakla birlikte, Almanya'ya ve başka ülkelere de geçmiştir. Biz daha çok İskoç Aydınlanmasını andık. İskoçya dendiğinde İngiltere'nin kuzeyinde belli belirsiz bir ülke düşünüyoruz; oysa İskoçya'nın kendi geleneği ve özellikle 18. yüzyılda çok parlak bir entelektüel başarısı vardır.

Hume'dan ve Adam Smith'den başka birçok İskoç düşünürden de söz edebiliriz. Isaac Newton'ın Aydınlanmada uluslararası bir isim olarak düşündüğü Thomas Reid bir rahiptir.

Aydınlanmada dini otoriteden, reaksiyondan, teolojiden revizyona doğru bir gelişme, yeni bir insan kavramı başlamıştır. Fransız Aydınlanmasının önemli bir temsilcisi olan Montesquieu'nun şöyle bir sözü vardır: “Bir şeyin kendi ulusuma yararlı ama bir başkasına zarar verici olduğunu bilseydim, onu kendi hükümdarıma önermezdim, çünkü ben Fransız olmaktan çok, zorunlu olarak insanım, ama benim bir Fransız olmam tesadüftür.” Burada insanlık kavramı milliyetin önüne çıkar.

Montesquieu ile birlikte düşünülen ama fikirleri bir hayli farklı olan başka bir toplum sözleşmecisi Jean-Jacques Rousseau, akıldan çok duyguya dayandığı söylenebilecek bir düşünürdür. Hayatı maceralarla dolu geçmiş, din değiştirmiş, jigololuk yapmış, bir dönem bir hizmetçi kadınla yaşamış, çocuklarını terk etmiştir. Rousseau da kendisini müzikçi diye düşünmüş, hatta Ansiklopedi'de ilk olarak müzik maddeleri yazmıştır.

Siyasal teori açısından çok önemli bir dönüm noktası konumundaki Rousseau, tehlikeli olabilecek bir “genel irade” fikrini geliştirmiştir. Siyasî iktidarın temeli artık ilâhî kaynaklı değildir, halktır; ama halkın genel iradesi toplumun tümünün iradesiyle aynı şey değildir. Örneğin her konuda neyi istediğinizi araştırırsak burada bütünün iradesi diye bir şey çıkabilir, ama genel irade bütünün iradesinden farklı olabilir. Genel iradeyi çoğunluk değil bir azınlık, hatta tek kişi bile temsil edebilir.

18. yüzyıl Aydınlanmasının daha sonraki çağlara bıraktığı en tehlikeli miraslardan biri de “aydın despotizmi” kavramıdır. Gerçeklerin ne olduğunu bilen ya da bildiğine inanan insanlar, bildikleri gerçekleri yavaş yavaş kabul ettirmek yerine, toplumun iyiliği için o topluma bu gerçekleri dayatma yolunu seçmişlerdir. Fransız Devrimi'nin ertesinde Jakobenlikte bu temanın kullanıldığını görüyoruz. Örneğin özgürlük iyi bir şeydir, ama halk özgürlüğü istemezse ne yapılacak? Paradoksal bir şekilde halka özgürlük zorlanacaktır. Robespierre'de tiranlığa karşı özgürlüğün zorbalığı teması söz konusudur. Voltaire, İsveç kraliçesi ve Rus çariçesi gibi iktidar sahiplerine kendi toplumlarına bölüştürmek için tepeden aşağıya genel iradeye dayalı, bildiklerine inandıkları doğruları kendi toplumlarına dayatma hakkını tanımıştır. Bu arada Voltaire, Rousseau'dan hiç hoşlanmaz.

Aydın despotizmi daha sonraki bütün devrimciliklerde, hatta bizim Cumhuriyet devrimimizde de geçerli olan bir kavramdır.

19. yüzyılda pozivitizmle de buna bir taban sağlanır, doğru olduğuna inanılan şeyler artık “bilimsel gerçekler” diye ortaya konulur. Pozivitizm bütün sorulara bilimin cevap verebileceğini, hatta cevap verdiğini düşünerek, doğrulara erişmiş insanların bu doğruları kendi toplumlarına dayatma haklarını savunur. Buradan da Ziya Gökalp’ın “itaat ahlâkı”na varılır. Gökalp “Ben askerim, o hükümet komutan; baş eğirim, sormadan / gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım” der: “Ahlâk yolu pek dardır, tetik bas önü yardır / Sakın hakkım var deme, hak yok vazife vardır.” Aydın despotizminin insanlardan beklentisi de böyle bir itaat ahlâkıdır.

Başlangıçta tabî ki, ilâhî kaynaklı iktidar kullananlar kendi uyruklarından kayıtsız şartsız itaat beklemekte idiler; belki arkalarında Tanrı’nın gücü vardır. Ardından dinlerin doğru şeyler söyleyip söylemediği, Tanrı’nın var olup olmadığı tartışılır. Sonunda “Herkes kendi alanının Newton’ı olmak istiyor.” Aydınlanmada ve 19. yüzyılda, Newton nasıl evrenin sırlarını maddeye dönüştürerek ortaya koyduysa, toplum birimlerinde de insanlar bunu yapma iddiasıyla ortaya çıkar.

General Theory’yi yazan Keynes dünya ekonomik buhranından sonra çok meşhur olur. Emekliliğinde Cambridge’de ona bir sandık vererek “Sen bu sandığı karıştır” derler; içinde Newton’ın evrak-ı metrukesi vardır. Keynes bunları okuyunca deliye döner, çünkü ilmin parlak ışığı doğrultusundayken Newton’un kafası şeytanlar, öbür dünya, ahiret gibi fikirlerle bozulmuştu. Buna fazla şaşmamak gerekir, çünkü Jean Bodin’de de şeytan-bilimi üzerine sorulara rastlanır. Newton sadece çekim yasası konusunda kendisinden önceki anlayışı değiştirmekle yetinmemiş, aklını metafizik bile olmayan konularla bozmuştur.

Mutlaka idealist Aydınlanma filozofları da olmuştur, ama Aydınlanmada ampirizmin hâkim olduğu söylenebilir, ancak sekülarist, dünyevî görüşlerin ağır bastığı söylenebilirse de tam karşıtı da vardır. Aydınlanma ile birlikte bir daha kaybolmamak üzere “özgürlük” fikrinin ortaya çıktığını vurgulamak gerekir. Meraklısı için söyleyeyim, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde, 1955 yılında Kamuran Birand, bu konuda yazdığı kitapta bizde Aydınlanma devlet felsefesi etkilerinin Tanzimat’ta başladığını söylemiştir. (Kamuran Birand 1915’te doğmuş ve 1964’e ölmüştür; Çerkez kökenlidir.)

Bu gerçekten ilginç bir çalışmadır, çünkü Aydınlanma döneminde geliştirilen fikirlerin nasıl gelip Osmanlı'da Cevdet Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa'yı etkilediği ve bu fikirlerin Türkiye'ye ne şekilde taşındığı hakkında fikir vermektedir. Biz her zaman Batı'da gelişen fikirleri belli bir zaman aralığıyla ülkemize getiririz; ancak bu fikirler Türkiye'ye geldiğinde de genellikle Batı'da modası geçmiş olur.

David Hume hakikat kavramının bir analizini yapmıştır. Bertrand Russell "David Hume'u eğer ciddiye alırsak, ki almak zorundayız, buradan bilimin imkânsızlığı gibi bir noktaya geliriz" der; çünkü doğruluk (*truth*) matematikte ve mantıktadır; sirküler ya da totolojiktir.

Doğruluk, psikolojik olarak bilmediğimiz kavramdır. Deneysel alanlarda zorunlu bir yere varılamaz; belki, buradan "olasılık" gibi çıkış yolları düşünülebilir, ancak tümevarımın bir yöntem olarak geçersizliği kanıtlanmıştır. Tümevarımın geçerli olması için özel varsayım yapmak zorundayızdır ki, her zaman aykırı bir olasılık vardır; "Bugüne kadar güneş doğduğu gibi bundan sonra da hep güneş doğacaktır" deme imkânı yoktur; çünkü yarın kıyamet kopabilir, güneş doğmayabilir; böyle bir şey söylemeden tümevarımla kesin doğruya varamazsınız. Ampirik bilimlerin dışında doğruluk, görenek, alışkanlık ve irrasyonaliteye dayanır.

Siyasi düşünceleri anlatırken, materyalistlerin ontoloji, epistemoloji konusundaki tavrına değinir, ampiristlerin siyasette de daha liberal olduklarından söz ederiz. Ontolojide idealistler, idea'ların gerçekten varolduğunu düşünenler, bilgi teorisinde aklın bilginin kaynağı olduğunu söyleyenler daha tutucu, daha konservatif olmak eğilimindedirler.

Hume genel felsefesinde kuşkucu, materyalist ve ampirist olmakla birlikte siyasette çok tutucu bir figürdür. Bunu da şöyle açıklar: Bütün bunlar, gelenekler ve alışkanlıklardan (*customs and habits*) ibarettir; kuralların temeli konvansiyonlardır. Bizim uyduğumuz etik kurallar, matematik hakikatler gibi kesin doğrulardır ve ampirik sonuçlardır. Bunlar sadece aramızdaki uzlaşmanın, konvansiyonların sonucudur. Hume'un bunları söyledikten sonra, keskin devrimci, liberal bir tavır sergilemesi beklenirken, doğruları içtenlikte kabul eden biri olması tuhaftır. (Tabii ki Hume tek başına Aydınlanma demek değildir; özellikle dikkate aldığım bir düşünür olduğu ve tesadüfen *Din Üstüne* adlı kitabını çevirdiğim için bu kadar üstünde duruyorum.)

Hume'un ne kadar sivri dilli olabileceğini, söyleşilerinde bir tartışma sırasında neleri ima ettiğini de aktarayım: David Hume'un söyleşilerinin üç karakterinden her ne kadar kendisini temsil ettiği düşünüleni Philo ise de, bazı fikirlerini diğerlerinin ağzından da duyarız. Cleanthes dincilerin, yani yaradanaların ve Hıristiyanların söyledikleri tasarı fikrinin bu evrende varolduğunu, buradan Tanrı'nın varlığına gittiklerini ifade eder. Hume da buna karşılık Philo'nun ağzından şunları söylüyor: "Böyle bir kişinin bilebileceği kadarıyla, bu dünya, üstün bir ölçütle karşılaştırıldığı zaman çok kusurlu, yetkinlikten pek uzaktır; bir çocuk Tanrı'nın ilk kaba denemesi olabilir, aksak işçiliğinden utanıp belki onu sonradan yüzüstü bırakmıştır: yalnızca bağımlı, aşağı düzeyde tanrısal bir varlığın eseri de olabilir; öyle ki belki üstlerinin alay konusudur, yahut çok yaşlanmış bir Tanrı'nın bunaklık çağının ürünüdür de, aldığı ilk hız ve etkin atılışla, onun ölümünden beri kendi başına bir macera yaşanmaktadır."

Demea'nın bu garip varsayımlar silsilesinde haklı olarak dehşete düştüğü anlaşılır. Yaşlı Tanrı ölmüştür, onun kurduğu bunak ürün devam etmektedir. Ancak bu kadar cüretli bir yorum, yani bir çocuk Tanrı'nın ya da bunamış bir Tanrı'nın evreni yaratmış olabileceği fikri David Hume'un değil de Cleanthes'in varsayımları olarak dile gelir.

Eski Yunan'dan beri şu biliniyor: Din konusunda Tanrı'ya izafe edilen hayr-i mutlaklık (sonsuz iyicilik) ve kadir-i mutlaklığın (sonsuz güçlülüğün) ikisi birlikte doğru olamaz. Dünyanın haline bakınca, pek çok sefalet, kötülük görülür. Ya Tanrı'nın sonsuz iyicilliği vardır, ama gücü bunları düzeltmeye yetmemektedir; ya da gücü yettiği halde yapmıyordur; o zaman sonsuz iyicil değildir. Bu açmazın üstesinden her gün çeşitli korkularla gelmeye çalışılır. İslamiyette ("Hikmetinden sual olunmaz" dışında) irade-i külliye ve irade-i cüziye vardır; ama Hume'un yaklaşımı ile din konusunda akıl yürütülemeyecek noktalara gelinmiştir; yine de dinlerin bütün insanlıkta birinci derecede etkili bir faktör olarak yaşamakta olduklarını görüyoruz. Dünyada Aydınlanmanın, en azından bazı Aydınlanmacıların sonuçlarına pek kulak verildiği söylenemez.

Türkiye'de genel felsefede de siyaset felsefesinde de Aydınlanma geçerli görünmez; sadece aydın despotizmcilerinin, hakikatleri bildiklerine iman etmiş insanların, fikirlerini topluma dayatma hakkını kendilerinde görmeleri üzerinden bir ilişki kurulabilir; başka bir ilişki kurulamayacağını düşünüyorum. Teşekkür ederim.